

Stella Grotowska*

ORCID: 0000-0002-7992-1093

AGH Akademia Górniczo-Hutnicza w Krakowie

Maria Sroczyńska

ORCID: 0000-0003-2993-8820

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

OD „CZASU WOLNEGO” DO „CZASU NIEWOLNEGO”? DYLEMATY SPOŁECZEŃSTWA OSIĄGNIĘĆ

Czas wolny nie należy do tematów często podejmowanych przez socjologów w Polsce, mimo że pozostaje doświadczeniem prawie każdego z nas, kto żyje w płynnej nowoczesności, „cywilizacji nadmiaru, zbędności, odpadów i ich uprzątań” (Bauman, 2004, s. 153). Problematyka ta obejmuje zakres niezwykle szeroki, nie sposób jej ująć ani tym bardziej zamknąć, w niewielkim tomie. Uważamy jednak, że kategorię czasu wolnego warto poddać analizie, zwłaszcza że niedawna pandemia COVID-19 zmieniła naszą codzienność, także w wymiarze czasu wolnego. Być może rodzące się przy tej okazji pytania mogą przekształcić się w problemy badawcze i zaowocować kolejnymi studiami.

W definicjach czasu wolnego badacze odwołują się do takich pojęć, jak „wybór” i „wolny wybór”, które odnoszą się do różnorodnych aktywności pozostających poza zajęciami obowiązkowymi i które niepostrzeżenie zaczynają przekształcać się w pewien rodzaj przymusu; żyjemy wszak w coraz bardziej toksycznym społeczeństwie osiągnięć (Han, 2022). Mówiąc o „czasie wolnym”, nie sugerujemy, że jakakolwiek jednostka jest całkowicie niezależna od zewnętrznych ograniczeń. Przeciwnie, czynniki te ukierunkowują ludzkie działania i kształtują subiektywne doświadczenia, podając w wątpliwość potoczne skojarzenia czasu wolnego z niczym niekrępowaną wolnością (Shir-Wise, 2019, s. 2).

W epoce industrialnej czas wolny podlegał normatywnemu uregulowaniu – zapewniać miał przede wszystkim regenerację sił fizycznych i psychicznych przed kolejnym dniem roboczym. Podobnie obiekty służące rozrywce, rekreacji czy lepszemu rozumieniu świata, na przykład parki, muzea, centra kongresowe, stadiony itp. postrzegane były w kategoriach

---

* Autorka do korespondencji: Wydział Humanistyczny, Akademia Górniczo-Hutnicza im. Stanisława Staszica, ul. Czarnowiejska 36, 30-054 Kraków; e-mail: stella.grotowska@gmail.com

instrumentalnych jako prowadzące do osiągnięcia innych wartości, takich jak zdrowie, dobrostan psychiczny, udział w edukacji i kulturze (Freeman, 2020, s. 46). Wypełnienie czasu wolnego zostało zawłaszczone przez wyspecjalizowane podmioty produkcyjno-usługowe: przemysł kultury, przemysł medialny czy turystyczny, które organizują i sprzedają gotowe formy rozrywki, wypoczynku i samorealizacji (Lipski, 2008, s. 220–222). Współczesną kontrtendencją dla utowarowienia czasu wolnego jest zjawisko dekonsumpcji. Nie oznacza ono wycofania podmiotu z rynku, polega raczej na dobrowolnym ograniczeniu niektórych zachowań zorientowanych na natychmiastową gratyfikację, nastawieniu na świadome dokonywanie wyborów, zmniejszenie ilości kupowanych dóbr, poszukiwanie sensu życia poza sferą konsumpcji itp. (Wilczak, 2016, s. 389).

Obecnie czas wolny postrzegany jest jako przestrzeń samorealizacji, urzeczywistniania wartości estetycznych, poznawczych, ludycznych, witalności i życia duchowego. Preferencje ujawniające się w czasie wolnym z jednej strony wpływają na procesy gospodarcze, z drugiej – są przez nie kształtowane. Preferencje te zmieniają się w czasie także pod wpływem kapitału społecznego – konsumpcji dóbr i usług (nie wyłączając tych kulturalnych i edukacyjnych), znajdują się w polu oddziaływań sieci i relacji społecznych (Gronow, 2020, s. 103). Związek czasu wolnego z kapitałem społecznym jest jednak dwustronny, aktywności czasu wolnego wydają się kluczowe dla jego powstawania i używania.

Według Roberta Putnama przy okazji rozwijania zainteresowań w najróżnorodniejszych stowarzyszeniach, grupach dyskusyjnych, klubach itp. powstaje, jako efekt uboczny współdziałania ludzi, kapitał społeczny, na który składają się: zobowiązania, zaufanie społeczne, normy wraz z sankcjami, dobrowolne zrzeszenia. Zaangażowanie oddolne, lokalne działania skierowane są na kilka celów – samodoskonalenie, autoekspresję, tworzenie grona przyjaciół i znajomych oraz poszerzanie wiedzy o świecie. Stopniowo hobbistyczne zainteresowania w coraz większym stopniu skierowane są na społeczność lokalną, a nawet na reformy społeczne i polityczne (Coleman, 1990, s. 306; Putnam, 2008, s. 251–251). W tej perspektywie aktywność w czasie wolnym stanowi podstawę integracji społecznej, zarówno na poziomie lokalnym – grupy *face to face*, jak i ponadlokalnym – kiedy grupy te funkcjonują w ponadlokalnych sieciach. Na obu poziomach mobilizują one członków zróżnicowanych pod względem klasowym i zawodowym, poszerzając dostępny obszar aktywnej partycypacji (Skockpol, 2002, s. 105). Wspólne spędzanie czasu wolnego przynosi także korzyści psychologiczne, zwiększa zadowolenie z życia w kontekście zaangażowania w interakcje społeczne, a także ze względu na poczucie uzyskiwanych osiągnięć, umiejscowienia i własnej wartości (Brown et al., 2015, s. 143). Tym samym stanowi zachętę do uczestnictwa w aktywności grup i sieci społecznych.

Otwarte pozostają pytania o wytwarzanie się kapitału społecznego w internecie. Podczas pandemii COVID-19 w wielu krajach zastosowano środki ograniczające kontakty społeczne, przy czym ważne obszary gospodarki, takie jak: produkcja przemysłowa, logistyka, budownictwo i branża remontowa nie zostały zamknięte. Restrykcje dotknęły natomiast sektorów czasu wolnego: hotelarstwa, instytucji kulturalnych, handlu detalicznego (poza branżą spożywczą) oraz gastronomii (Laufenberg i Schultz, 2021, s. 78). Jak można było się spodziewać, działania rządów nie pozostały bez wpływu na czas wolny, na przykład wprowadzona na masową skalę telepraca zdestabilizowała dualizm miejsca pracy i miejsca zamieszkania, a także czasu pracy i czasu wolnego. Proces ten toczył się już wcześniej, ale w okresie pandemii zyskał nową

dynamikę (Kivotidis, 2023, s. 22). Granice między czasem wolnym a pracą zacierają się jeszcze bardziej w sytuacji korzystania z mediów społecznościowych, które dokonują utowarowienia wartości i twórczości samych użytkowników. Trebor Scholz proponuje termin *playbour* do opisania rekreacji online (przeglądanie i tworzenie treści przeznaczonych do konsumowania przez innych i różnorodne formy cyfrowej zabawy), która uczestnikom nie kojarzy się z pracą, ale może być też jako taka kwalifikowana (Faucher, 2018, s. 19; Scholz, 2013).

Inny rodzaj granic ujawnia podział pracy ze względu na płeć. W kapitalizmie czas pracy obejmuje czas pracy najemnej i czas pracy reprodukcyjnej. Kobiety dysponują zwykle mniejszą ilością czasu wolnego niż mężczyźni ze względu na zaangażowanie w pracę reprodukcyjną – opiekę nad dziećmi, prowadzenie gospodarstwa domowego (Fuchs, 2020, s. 129). Jednak wiąże się z tym pytanie o granice między obowiązkami a przyjemnościami. Czy zabawa, spacer, rozmowa, wspólne uprawianie sportu rodzica z dzieckiem to bardziej obowiązek, czy okazja do odpoczynku i przyjemność? Granice między sferą przymusu a wolności nie są w tym przypadku zarysowane w sposób jednoznaczny.

Spektakularnym przykładem aktywności podejmowanych w czasie wolnym jest turystyka. Rozwija się ona w następstwie zmian technologicznych służących przemieszczaniu się w przestrzeni (rozwój i umasowienie środków transportu). W ostatnich latach kluczowe zmiany wynikały z możliwości stwarzanych przez internet i funkcjonowania online. W okresie pandemii pogłębiło się uzależnianie czasu wolnego i turystyki od internetu.

Branża turystyczna i rekreacyjna podatna jest na wpływ czynników zewnętrznych, między innymi ekonomicznych (np. kryzysy w latach 1997, 2008), zdrowotnych (np. epidemia SARS w 2003 roku), zagrożeń naturalnych, takich jak trzęsienia ziemi czy niepokoje społeczne (Abbas et al., 2021, s. 2). Ograniczenia w przemieszczaniu się ludzi związane z pandemią COVID-19 zadały potężny cios turystyce, nie pozostały także bez wpływu na inne aktywności realizowane w czasie wolnym, niejednokrotnie prowadząc do modyfikacji preferencji (Drozdowski et. al., 2020).

Czas wolny jest wymiarem rzeczywistości społecznej, a zarazem jednostkowym doświadczeniem. Z jednej strony ulega komercjalizacji i związanym z nią reżimom, na przykład „bycie na czasie”, „bycie oryginalnym” (Mokras-Grabowska, 2017, s. 25), z drugiej – kształtowany jest przez indywidualne decyzje oparte na unikalnych, jednostkowych doświadczeniach (Mroczkowska, 2011, s. 7–8).

Indywidualizacja i subiektywizacja powodują, że granice wolności w czasie wolnym stają się coraz bardziej rozmyte i trudniej zauważalne. W obliczu nowych, nieznanych wcześniej uwarunkowań proponujemy poddanie analizie doświadczenia czasu wolnego. Mimo wszystko żadna inna sfera życia społecznego nie umożliwia „zakosztowania” jednostkowej wolności w takim stopniu jak czas wolny (Stebbins, 2017, s. 12). W badaniach nad tym zagadnieniem odnaleźć można rozmaite obszary problemowe odwołujące się między innymi do: turystyki, etniczności, jakości życia, płci, rekreacji, emerytury, bezrobocia, rozrywki, kultury popularnej i związanych z nią instytucji (takich jak: ogrody zoologiczne, muzea, centra nauki, festiwale sztuki, zabytki), także do konsumpcji, duchowości, edukacji dorosłych, sektora *non profit* i wolontariatu, młodzieży, przedsiębiorczości społecznej (Stebbins, 2017, s. 27) oraz wszelkiego rodzaju działań nielegalnych (niekiedy wymierzonych przeciwko zdrowiu i życiu), niemniej zaspokajających potrzeby uczestników (Rojek, 2010, s. 49).

Te i inne kwestie rodzą wiele pytań, na które należy dopiero szukać odpowiedzi, także w obszarze nauk społecznych. Przy tej okazji przedstawiamy kilka tekstów poruszających niektóre wymienione wcześniej problemy. Sześcioro autorów podjęło wysiłek zaprezentowania wybranych zagadnień. Dotyczą one między innymi nieostrości pojęć i praktyk związanych z czasem wolnym, jego projektowania, które coraz częściej przybiera charakter kompulsywny i nałogowy (np. uzależnienia od internetu), a także zindywidualizowanych i zrelatywizowanych sposobów przeżywania i działania znajdujących wyraz: w próbach zrównoważonej konsumpcji, w tęsknocie za turystyką festiwalową, w przejawianiu się gustu muzycznego w kontekście Konkursu Piosenki Eurowizji, w zjawisku „immersyjności” obecnym w bieganiu długodystansowym oraz w obecności wzorów kulinarnych w relacjach między czasem wolnym a konsumpcją i stylem życia.

Tekst Doroty Mroczkowskiej dotyczy kwestii związanych z czasem wolnym, które mają charakter otwarty i niejednoznaczny, co wkomponowuje się w płynny, nacechowany dążeniem do eksperymentowania, poszukiwania wrażeń i momentów szczęścia charakter ponowoczesności. Dylematy dotyczą zarówno płaszczyzny teoretycznej, związanej z definiowaniem czasu „wolności” i „obowiązku”, jak i empirycznej – odnoszącej się do sposobu badania tego zjawiska przy zastosowaniu strategii triangulacyjnej (metod ilościowych i jakościowych). W swoim wywodzie autorka próbuje zidentyfikować codzienne i (nie)codzienne scenariusze doświadczania czasu wolnego, który w różnych przestrzeniach i momentach dnia staje się aktywnością negocjowaną przez codzienne wybory. W kontekście prowadzonych badań ponawia pytanie, w jakim stopniu życie codzienne zostało pozbawione starych znaczeń na rzecz nowych – czy spektakl zastąpił znaczenie, a kontekst sensacji zdominował wartość.

Problemy czasu wolnego, związane z nurtem antykonsumpcyjnym, zostały uwypuklone w artykule Katarzyny Ukleńskiej. W swoich rozważaniach autorka odwołuje się do analizy literatury przedmiotu, badań zastanych, a także praktyk społecznych. Kultura płynnej nowoczesności nadal zawłaszcza pewien rodzaj „wszystkożerności”, który zakłada niezbyt ściśle definiowanie swoich gustów i przekonań. Jednak coraz częściej implementowane są w obszar *leisure time* i zyskują na popularności wartości antykonsumpcyjne oraz związane z konsumpcją zrównoważoną. Ten nowy trend zaznacza coraz silniej swoją obecność w dominujących wzorach kultury. Coraz bardziej istotne dla współczesnego stylu życia stają się zrównoważone i antykonsumpcyjne idee, które pokazują jednostkom i grupom, jak korzystać z czasu wolnego w nowy sposób, jak „konsumować antykonsumpcyjnie”. W czasie wolnym należy rezygnować z hiperkonsumpcji i konsumować inaczej. Cenione stają się (zwłaszcza wśród ludzi młodych) praktyki zorientowane ekologicznie, zrównoważone i bardziej oszczędne.

Spędzanie czasu wolnego coraz częściej łączy się z użytkowaniem internetu, co może pociągać za sobą zarówno pozytywne, jak i negatywne konsekwencje. Tekst Agnieszki Zduniak poświęcony jest wybranym społeczno-psychologicznym aspektom siecioholizmu. Praktyki tego typu mogą przerodzić się w uzależnienie behawioralne i prowadzić do zaniedbywania różnych sfer życia oraz poważnych szkód zdrowotnych i społecznych. W takich przypadkach czas wolny nie jest czasem rzeczywiście wolnym, ponieważ sposób jego wykorzystywania tylko pozornie podlega wolnej woli. Autorka przedstawia symptomy, kryteria problematycznego korzystania z internetu przez młodzież, wybrane czynniki społeczno-kulturowe sprzyjające uzależnieniu oraz ich konsekwencje w układzie porównawczym (pokazując dane statystyczne z krajów rozwiniętych). W tym kontekście niezwykle ważne są wszelkie działania o charakterze

badawczym i praktycznym, zmierzające do podniesienia społecznej świadomości zagrożeń związanych z cyberprzestrzenią, które posiadają dzisiaj charakter globalny.

Magdalena Parus-Jankowska zwraca uwagę na społeczno-kulturowe konsekwencje obostrzeń pandemicznych, związane ze zmianami w sposobach słuchania muzyki, jednej z najczęstszych aktywności Polaków w czasie wolnym. Zamknięcie instytucji kultury, odwołanie koncertów plenerowych oraz festiwalu łączyło się z utratą możliwości bezpośredniego uczestnictwa w imprezach, zarówno muzyków, jak i publiczności. Rekompensata obcowania z muzyką w postaci przeniesienia jej do internetu okazała się niewystarczająca. Z badań, na które powołuje się autorka, wynika, że jedną z największych tęsknot w czasie pandemii była chęć uczestnictwa w wydarzeniu muzycznym na żywo – koncercie lub festiwalu. Artykuł przedstawia festiwal jako przykład „wielozmysłowej kultury eventu”, rodzaju święta, w którym muzyka odgrywa ważne funkcje społeczne – integracyjne i wspólnotowe, tym samym wychodząc naprzeciw temu, czego Polakom w pandemii najbardziej brakowało.

Odmienne, zindywidualizowane podejście do problematyki czasu wolnego prezentuje artykuł Pawła Prüfera dotyczący biegania długodystansowego, ujmowanego w kontekście „pułapki” lub „dobrodziejstwa” immersyjności. Zastosowano metodę opisu dyskursów oraz treści zawartych w mottach poświęconych bieganiu, zamieszczonych na portalach polskich i włoskich. Uwzględniono teorię relacyjności oraz tezę o ulokowaniu jednostki w przestrzeni dwóch mechanizmów społecznych – determinizmu oraz indywidualnej sprawczości podmiotów. W kontekście przeprowadzonych analiz stwierdzono, że fenomen biegania jest w przypadku biegaczy zarówno wyzwalający, rekonstruuje ich biografie, jak i immersyjny – pochłaniający, „zniewalający”.

Autorka ostatniego tekstu zamieszczonego w tym numerze – Ewa Garstka-Szycha – w centrum zainteresowań umieszcza relacje między czasem wolnym a konsumpcją i stylem życia, posługując się przykładami wzorów kulinarnych związanych z polską kuchnią. W tekście odwołano się do literatury przedmiotu oraz do rezultatów badań własnych, przeprowadzonych wśród młodych polskich imigrantów w Dublinie. Praktyki kulinarne wskazują na zależność stylu życia od pochodzenia klasowego. Konsumpcjonizm charakterystyczny jest dla klasy średniej, która korzysta z elementów kultury popularnej oraz wysokiej, a jej styl życia wiąże się z „hybrydą kulturową”. Aktywność konsumpcyjna określa przynależność do tzw. grup lifestylowych, a wolny wybór w obszarze preferencji konsumpcyjnych kształtuje styl życia ich członków, przede wszystkim w czasie wolnym.

Teksty składające się na niniejszy numer pokazują wycinkowy obraz współczesnych dylematów, dotyczących czasu wolnego i jego przeobrażeń. Mimo to tworzą interesującą mozaikę przybliżającą kondycję egzystowania w społeczeństwie osiągnięć, w którym wolność i zniewolenie wzajemnie się dookreślają.

BIBLIOGRAFIA

- Abbasa, J. Mubeenb, R., Terhembra Ioremberc, P., Razad, S., Mamirkulovab, G. (2021). Exploring the impact of COVID-19 on tourism: transformational potential and implications for a sustainable recovery of the travel and leisure industry. *Current Research in Behavioral Sciences*, 2 (100033). DOI: 10.1016/j.crbeha.2021.100033.

- Bauman, Z. (2004). *Życie na przemiał*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Brown, J.L., MacDonald, R., Mitchell, R. (2015). Are People Who Participate in Cultural Activities More Satisfied with Life? *Social Indicators Research*, 1, 135–146.
- Coleman, J. (1990). *Foundations of Social Theory*. Cambridge: Harvard University Press.
- Drozdowski, R., Frąckowiak, M., Krajewski, M., Kubacka, M., Luczys, P., Modrzyk, A., Rogowski Ł., Rura, P., Stamm, A. (2020). *Życie codzienne w czasach pandemii. Raport z drugiego etapu badań*. Poznań: Wydział Socjologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Faucher, K.X. (2018). *Social Capital Online: Alienation and Accumulation*, vol. 7. University of Westminster Press. Pobrano z: <http://www.jstor.org/stable/j.ctv5vddrd> [3.06.2023].
- Freeman, S. (2020). Democracy, Religion & Public Reason. *Daedalus*, 3, 37–58.
- Fuchs, C. (2020). *Capitalism and Communication. A Critical Theory*. London: University of Westminster Press.
- Gronow, J. (2020). *Deciphering Markets and Money. A Sociological Analysis of Economic Institutions*. Helsinki: Helsinki University Press.
- Han, B.Ch. (2022). *Spoleczeństwo zmęczenia i inne eseje*. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- Kivotidis, D. (2023). Public interest or social need? Reflections on the pandemic, technology and the law. W: Carl F. Stychin (ed.), *Law, Humanities and the COVID Crisis* (s. 13–35). London: University of London Press, Institute of Advanced Legal Studies.
- Laufenberg, M., Schultz, S. (2021). The Pandemic State of Care. *Source: Historical Social Research / Historische Sozialforschung*, 4, 72–99.
- Lipski, A. (2008). Czas wolny w czasie życia. Przyczynek do analizy społeczeństwa nowoczesnego. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 4, 203–223.
- Mokras-Grabowska, J. (2015). Czas wolny w dobie postmodernizmu. *Folia Turistica*, 34, 11–28.
- Mroczkowska, D. (2011). Czas wolny. Refleksje, dylematy, perspektywy. W: D. Mroczkowska (red.), *Czas wolny. Refleksje, dylematy, perspektywy* (s. 7–17). Warszawa: Difin.
- Putnam, R. (2008). *Samotna gra w kręgle. Upadek i odrodzenie wspólnot lokalnych w Stanach Zjednoczonych*. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Scholz, T. (2013). *Digital Labor: The Internet as Playground and Factory*. New York: Routledge.
- Shir-Wise, M. (2019). *Time, Freedom and the Self: The Cultural Construction of “Free” Time (Leisure Studies in a Global Era)*. Switzerland: Palgrave Macmillan.
- Skocpol, T. (2002). United States: From membership to Advocacy. W: R.D. Putnam (ed.), *Democracies in Flux. The Evolution of Social Capital in Contemporary Society* (s. 103–136). Oxford: Oxford University Press.
- Stebbins, R.A. (2017). Self-directed learning as a basis for complex leisure. *Loisir et Société/Society and Leisure*, 40(3), 377–387. Pobrano z: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/07053436.2017.1378505?journalCode=rles20> [3.06.2023].
- Wilczak, A. (2016). Dekonsumpcja jako przejaw odpowiedzialnej postawy i styl życia konsumenta w świetle analizy jakościowej. *Handel Wewnętrzny*, 3, 388–402.